

M U Z E U L Ț Ă R I I C R I Ș U R I L O R

CRISIA

LV

O R A D E A • 2 0 2 5

SITUL V BORȘ (JUD. BIHOR). CERCETĂRI ARHEOLOGICE RECENTE ÎN NECROPOLA SARMATICĂ: DATE PRELIMINARE

Lavinia GRUMEZA*

Cristina I. TICA**

Adrian URSUȚIU***

SITE V BORȘ (BIHOR COUNTY). RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SARMATIAN NECROPOLIS: PRELIMINARY DATA

ABSTRACT

This paper analyzes a recently discovered Sarmatian necropolis within the multi-layered site of Borș V, Bihor County. The main objective is to provide a concise overview of the funerary features (32 graves), rituals, grave goods, as well as the preservation state of the skeletal remains and preliminary anthropological data. This is the first known necropolis in Bihor County featuring circular funerary ditches surrounding the graves. The spatial arrangement of the necropolis reflects a mixed organization, suggesting prolonged and structured use of the funerary space, likely influenced by chronological, social, or familial factors. In the northern sector, graves are arranged in relatively regular rows, indicating a planned, possibly communal, layout with successive interments in a consecrated area. Conversely, the southern sector reveals circular clusters of graves grouped around central graves (Cx 535 and Cx 345), the only ones demarcated by circular ditches. Internal funerary installations are rare; only in grave Cx 138 was a wooden plank, probably part of a coffin. Grave pits vary in shape (rounded rectangular, oval, irregular), with the deceased generally laid in a dorsal decubitus position. An exception is grave Cx 530, where the individual was interred laterally in an unusual posture, accompanied by a horse's leg. Regionally, the necropolis fits within the complex funerary landscape of the Banat-Crișana area, where recent excavations have identified cemeteries attributed to various Sarmatian groups. The cemeteries are characterized by two recurrent features: systematic grave reopening and poor preservation of skeletal remains – traits also evident at Borș V. All investigated graves exhibit evidence of post-mortem interventions, variably affecting skeletal preservation (from 10 to 100%). Preliminary anthropological analysis does not indicate sex- or age-based differences in the disturbed graves; children's graves were not spared, suggesting widespread, systematic looting likely motivated by the perceived value of grave goods rather than the identity of the deceased. Twelve graves are completely devoid of grave goods, while others display varying quantities and qualities of artifacts depending on the extent of post-mortem intervention. Only a few graves contain richer inventories, comparable to those found in Sarmatian cemeteries of the Great Hungarian Plain. These include clothing and jewelry items (earrings, bracelets, fibulae, belt fittings, beads), personal objects (a mirror), weaponry, harness fittings, knives, spindle whorls, and ceramic vessels. The assemblage of finds – both artifacts and funerary practices – allows the necropolis to be dated to two main phases: the first spanning

* Institutul de Arheologie, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

** Globe Institute, University of Copenhagen; e-mail: cristina.tica18@gmail.com.

*** Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: ursutiua@gmail.com.

the late 2nd to mid-3rd century AD, and the second corresponding to the Late Sarmatian period, specifically the second half of the 3rd century and the 4th century AD. This chronological distinction is also reflected in the spatial organization of the cemetery.

Keywords: Site V Borș, necropolis, Sarmatians, grave robberies/reopened graves, Banat and Crișana.

Introducere

Comuna Borș este situată la granița vestică a județului Bihor, în regiunea Crișana, la 12 km vest de municipiul Oradea, în Câmpia Crișurilor. Zona investigată arheologic, inițial o luncă inundabilă a Crișului Mic, se găsește în partea nord-estică a comunei, la aproximativ 1 km est de vatra localității Borș. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, întreaga regiune era dominată de mlaștini alimentate de Crișul Repede, fiind ulterior desecată în a doua jumătate a aceluiași secol.

Cercetarea arheologică¹ a fost determinată de construcția drumului rapid de legătură Girația Sântandrei-Autostrada A3, între kilometrii 11+700 și 12+100. Situl rezultat de 2.58 ha – numit convențional V Borș – se află la sud de tronsonul Autostrăzii A3, la aproximativ 1 km est de centrul localității Borș (Fig. 1/1).

Astfel, în perioada aprilie-mai 2022 au fost identificate și studiate 543 de complexe arheologice (Fig. 2/1) distribuite pe trei orizonturi cronologice distincte: neolitic (Cultura Criș), epoca bronzului (Cultura Otomani) și epoca romană (Cultura Sarmatică)². Situl V oferă astfel informații importante pentru înțelegerea preistoriei, dar și a epocii romane în *Barbaricum*-ul din Câmpia Crișurilor.

Complexele din așezarea sarmatică (locuințe, gropi de provizii, anexe etc.) au fost identificate pe aproximativ două treimi din suprafața sitului, uneori suprapunând complexele preistorice. În cadrul așezării a fost descoperită și o înhumare sarmatică atipică: un defunct depus într-o groapă menajeră (Cx 530). Celelalte 31 de morminte, în schimb, sunt amplasate într-un spațiu distinct și compact, situat în afara așezării, în extremitatea sudică a sitului (Fig. 2/1). Complexele funerare sunt orientate pe axa nord-sud, preponderent cu capul spre sud. Cel puțin două dintre aceste morminte (Cx 535 și Cx 345) au fost delimitate de un șanț circular, probabil suprapus în antichitate de un tumul³. Aceasta este prima necropolă cunoscută din județul Bihor în care au fost identificate asemenea ringuri funerare.

Dintre aceste morminte, doar unul (Cx 237) a fost publicat anterior, datorită inventarului funerar deosebit⁴. Scopul prezentului studiu este de a oferi o prezentare succintă a celorlalte complexe funerare din necropolă, a ritualurilor de înmormântare și a inventarului funerar, precum și informații privind starea de conservare a scheletelor și datele antropologice preliminare.

¹ A fost realizată de către Adrian Ursuțiu, responsabil șantier, și de Călin Ghemiș, Evelyn Ciocan, Gelu Copos, membri în colectiv. Materialul arheologic rezultat se află la Muzeul Țării Crișurilor Oradea.

² Mai exact: 10 complexe neolitice, 118 complexe din perioada bronzului târziu, 148 de complexe nedatate din cauza lipsei de material arheologic, 23 de complexe anulate și 244 de complexe sarmatice.

³ Agricultura intensivă desfășurată în Câmpia Crișurilor a distrus urma multor șanțuri funerare (adesea săpate nu foarte adânc) și mantaua tumulară a mormintelor.

⁴ Grumeza et al. 2024. Deși jefuit încă din antichitate, tânăra defunctă înhumată în acest complex avea, printre altele, două piese de centură decorate și cu urme de materiale textile.

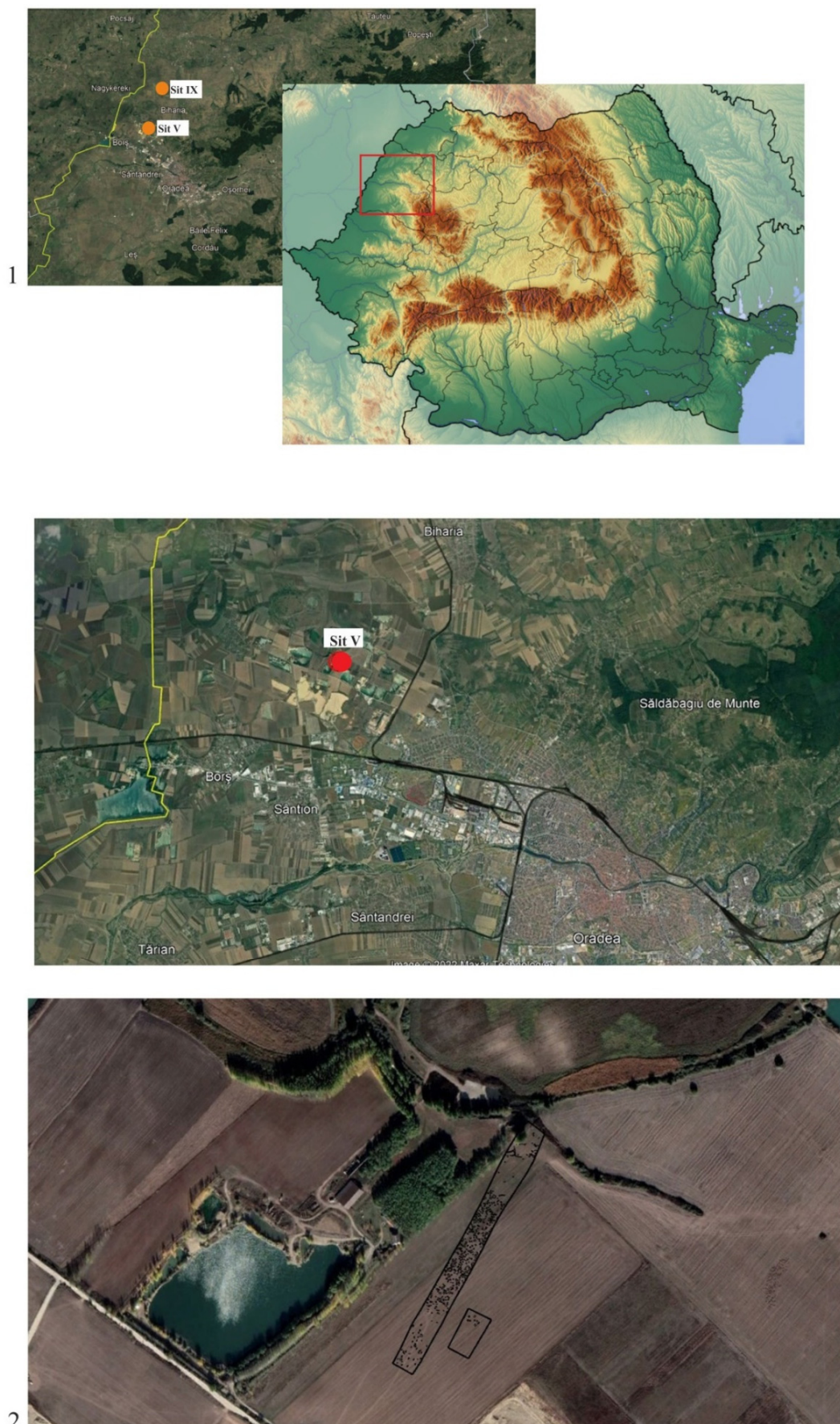

Fig. 1. Localizarea sitului V Borș (Grumeza et al. 2024, Fig. 1).

Descrierea necropolei și a mormintelor

În regiunea Crișanei și a Banatului, comunitățile sarmatice sunt cunoscute în principal prin intermediul necropolelor (însușind peste 1000 de morminte)⁵ și a ritualurilor funerare, care reflectă o diversitate de credințe și practici. Structurile funerare se prezintă sub diverse forme, precum morminte tumulare, morminte delimitate prin șanțuri sau morminte plane, dispuse în rânduri relativ regulate și, în unele cazuri, grupate în jurul unei înmormântări centrale. Totuși, doar mormintele intacte, cu un context arheologic neperturbat, pot fi valorificate în mod adecvat pentru reconstruirea ritualurilor funerare și a costumelor specifice comunităților sarmatice. Analiza acestor contexte a evidențiat faptul că înmormântările sunt de tip inhumație individuală, în general în poziție de decubit dorsal și uneori în sicrie din lemn. Defuncții erau înmormântați purtând haine din țesături sau piele, fixate și ornate cu diverse accesorii: fibule, cataramă, pandantive și numeroase mărgelă. În mormintele neperturbate au fost documentate și obiecte personale (bijuterii, oglinzi, cuțite etc.), precum și ofrande alimentare constând în vase ceramice sau oase de animale⁶.

Disponerea mormintelor în necropola de la Borș – Situl V (Fig. 2) evidențiază o organizare mixtă, care reflectă, cel mai probabil, o utilizare îndelungată și structurată a spațiului funerar, posibil în funcție de factori cronologici, sociali sau familiali. În jumătatea nordică a necropolei, mormintele sunt dispuse în șiruri relativ regulate, sugerând o planificare a spațiului, poate la nivel comunitar, și o dispunere succesivă a înmormântărilor într-o zonă consacrată. Prin contrast, în jumătatea sudică a necropolei se observă tendința de a grupa mormintele în „cuiburi” circulare, organizate în jurul unor morminte centrale – Cx 535 și Cx 345 (Fig. 2/3). Această organizare spațială poate reflecta structuri familiale sau comunitare, dar și practici rituale locale, asociate cu marcarea simbolică a unui mormânt central, posibil aparținând unui individ de rang mai înalt sau cu funcție specială în cadrul grupului. Este de remarcat faptul că exact mormintele centrale (Cx 535 și Cx 345) sunt singurele din necropolă delimitate de șanțuri circulare, slab păstrate, dar vizibile în plan. Acestea sugerează existența unor amenajări funerare perimetrice, care puteau funcționa ca limite simbolice sau elemente de monumentalizare. Prezența acestor șanțuri indică faptul că, în anumite cazuri, mormintele erau marcate la suprafață prin construcții vizibile – posibili tumuli de mici dimensiuni – care le diferențiau de restul înmormântărilor. Prin poziția lor centrală, dar și prin elementele arhitectonice distincte, complexe funerare Cx 535 și Cx 345 pot fi interpretate ca morminte de prestigiu, rezervate unor indivizi cu statut aparte în cadrul comunității. Ambele morminte au fost intens jefuite. Mormântul Cx 345 a fost afectat în totalitate, fiind complet gol, fără resturi osteologice sau inventar funerar. În cazul mormântului Cx 535, s-a mai recuperat doar un fragment de braț și o fusaiolă, elemente insuficiente pentru o reconstituire detaliată a defunctului sau a ritului funerar.

O organizare similară celei observate în necropola de la Borș V a fost identificată și în situl de la Nădlac 3 M Nord (jud. Arad), unde cele 26 de morminte nemarcate erau grupate în patru aglomerări distincte, dispuse în jurul a două morminte cu șanțuri circulare – singurele complexe de acest tip identificate în cadrul necropolei⁷.

În ceea ce privește amenajările interne ale mormintelor din situl Borș V, doar într-un singur caz (Cx 138; Fig. 10/1) a fost documentată o placă de lemn amplasată la capul individului,

⁵ La nivelul anului 2014 era documentat un număr de 540 de morminte sarmatice în Banatul istoric (Grumeza 2014, 10). În prezent, ca urmare a amplelor cercetări de salvare, estimările indică un număr aproape dublu (Banat și Crișana), deși o mare parte dintre necropole sunt încă nepublicate.

⁶ Grumeza 2014.

⁷ Grumeza/Ursuțiu 2016, Pl. IV.

probabil parte a unui sicriu sau a unei construcții funerare simple din lemn. Această descoperire, deși izolată, confirmă utilizarea ocazională a elementelor organice în amenajarea locului de veci, rareori păstrate.

În ceea ce privește forma gropilor funerare aferente mormintelor din necropolă, aceasta variază de la rectangulară cu colțuri rotunjite, la ovală sau chiar neregulată – ultimele în special în cazul complexelor deranjate sau goale. În situațiile în care materialul osteologic s-a păstrat în conexiuni anatomice parțiale sau complete, s-a constatat că defuncții au fost dispuși în poziție de decubit dorsal, cu corpul pe spate și brațele așezate de-a lungul trunchiului.

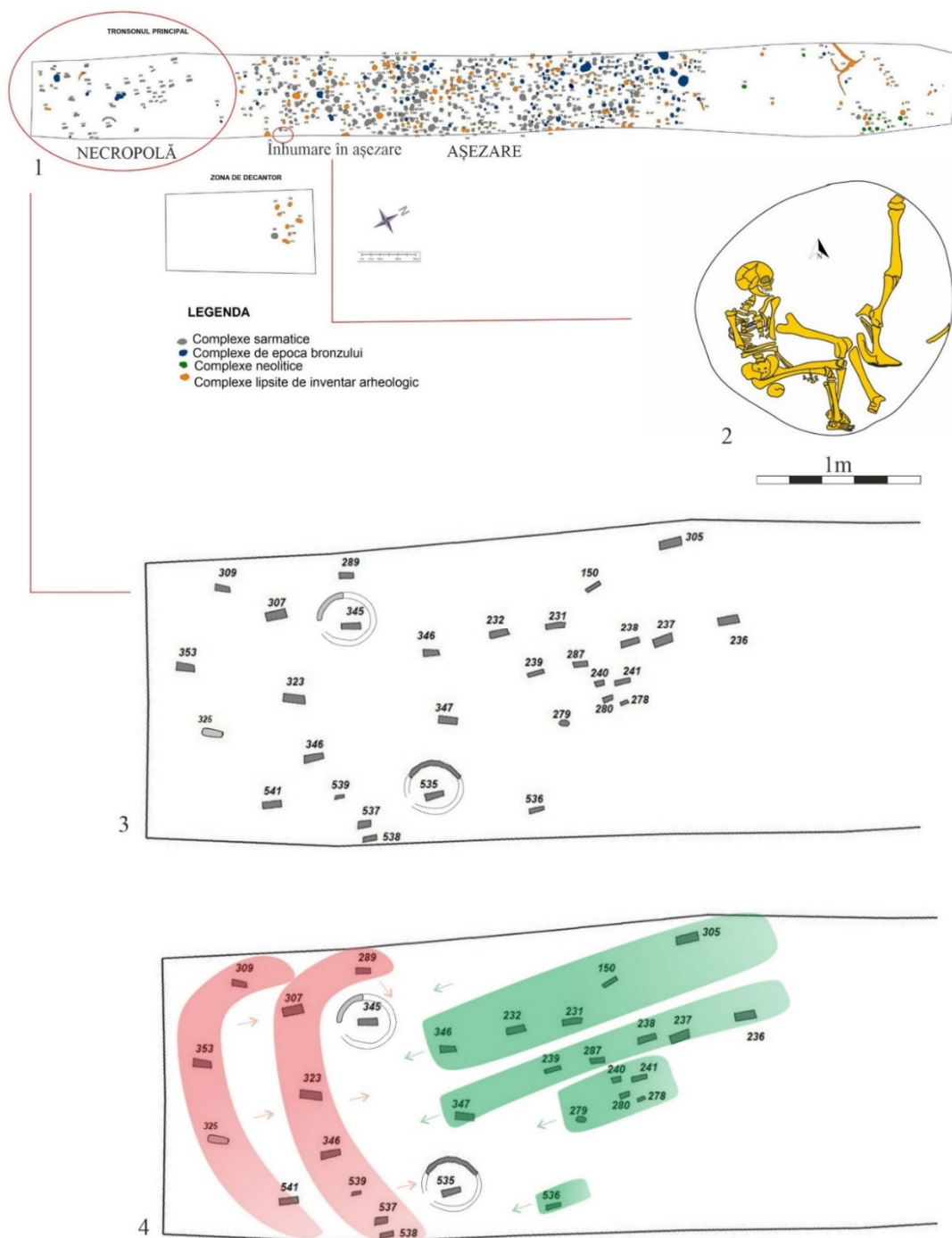

Fig. 2. 1. Distribuția complexelor arheologice din Situl V Bors; 2. Mormântul atipic din așezare (Cx 530); 3. Necropola sarmatică; 4. Grupuri de morminte: cu verde: Faza 1 a necropolei, cu roz: Faza 2 (Grumeza et al. 2024, Fig. 1, cu completări).

În cazul mormântului identificat în cadrul așezării (Cx 530, complex de formă circulară), defunctul a fost depus în poziție atipică, laterală, pe partea stângă, cu capul orientat spre nord. Mâna stângă se afla sub corp, cu palma așezată sub femurul stâng, în timp ce mâna dreaptă era întinsă de-a lungul corpului, cu brațul îndoit spre stomac, într-un unghi aproximativ de 90 de grade. Picioarele sunt îndoite, cu genunchii ridicați, o poziție care pare să fi fost impusă de dimensiunile reduse ale gropii, întrucât calcaneele ating marginea acesteia. Alături de defunct a fost depus un picior de cal.

Înhumările atipice se abat de la practicile funerare obișnuite ale unei epoci sau culturi. În context arheologic, este considerată atipică o înhumare care prezintă trăsături neobișnuite față de alte înmormântări din același sit, precum: poziția neobișnuită a corpului, obiecte funerare rare, manipulări post-mortem sau depunerea într-un loc neașteptat (așezare, în cazul de față). Astfel de practici au fost documentate în așezări sarmatice din Câmpia Panonică (România, Serbia, Ungaria)⁸, dateate între secolele III și începutul de V p. Chr., fiind întâlnite cu precădere în faza târzie a acestei perioade. Scheletele apar în poziții nefirești, uneori aruncate în gropi menajere sau în interiorul cuptoarelor și locuințelor, de cele mai multe ori fără urme de ritualuri funerare sau inventar. În unele cazuri s-au descoperit fragmente ceramice și oase de animale sub schelet, iar deasupra, straturi de cenușă și cărbune. Interpretările variază: unii autori le asociază cu victime ale conflictelor din perioada marilor migrații⁹, în timp ce alții propun sacrificii umane sau marginalizare socială și etnică¹⁰. În ciuda recurenței fenomenului, lipsește o analiză sistematică interdisciplinară. Datarea este, în general, relativă, iar investigațiile bioantropologice sunt rare, deși ar putea lămuri aspecte privind violența, marginalizarea sau ritualurile deviante. O înțelegere coerentă necesită o abordare holistică, ancorată în contextul istoric și cultural complex al regiunii.

Starea precară de conservare a scheletelor

În urma săpăturilor arheologice intensive din ultimii ani, în zona Banatului și Crișanei au fost identificate diverse comunități și necropole aparținând unor populații precum sarmați, daci, huni, germanici și avari. Dintre acestea, cimitirele atribuite sarmaților se remarcă prin două trăsături recurente: jefuirea sistematică și extinsă a mormintelor, precum și conservarea deficitară a resturilor scheletice. Cimitirul din situl de la Borș V nu face excepție de la această tendință, ceea ce impune o analiză aprofundată a fenomenului.

Această practică – intervenția post-înhumare sau jefuirea mormintelor – este documentată constant în cazul grupurilor sarmatice din întreaga Câmpie Panonică, pe tot parcursul antichității. Cercetătorii maghiari estimează că până la 80% dintre mormintele sarmatice au fost redeschise. Chiar și în necropola de mari dimensiuni de la Madaras-Halmok, care cuprinde peste 600 de morminte, urme de jaf au fost identificate în aproape toate cazurile¹¹. Proporția acestor intervenții crește spre perioada mijlocie și târzie a culturii sarmatice, când mormintele sunt adesea evidențiate de structuri, precum tumuli sau șanțuri, devenind astfel mai vizibile. Situl Nădlac 3 M Nord (jud. Arad) confirmă această tendință: toate mormintele cercetate acolo au fost deschise post-mortem¹².

⁸ Vaday 1997; Raczy/Anders 1997; Kulcsár 1998; Istvánovits 1999; Grumeza et al. 2013 (bibliografie selectivă).

⁹ Vaday 1997, 86.

¹⁰ Raczy/Anders 1997, 5; Kulcsár 1998, 111; Istvánovits 1999, 177.

¹¹ Köhegyi 1994, 280.

¹² Grumeza/Ursuțiu 2016, 285.

Deși menționată rar în mod explicit, ipoteza conform căreia cimitirele sarmatice au fost devastate prin jafuri este larg acceptată de majoritatea arheologilor. Se consideră, în general, că aceste intervenții s-au produs în perioada antichității târzii și începutul Evului Mediu, fiind atribuite hunilor sau avarilor¹³. Ca urmare, materialul osteologic este adesea slab conservat, ceea ce îngreunează analiza bioantropologică. În plus, există o problemă de terminologie metodologică în abordarea acestor distrugerii post-funerare. În timp ce literatura de specialitate din România folosește aproape exclusiv termenul de „mormânt jefuit”, în cercetările occidentale se preferă un termen mai neutru – *reopened grave* – care sugerează redeschiderea mormântului fără a presupune automat intenția de jaf. Redeschiderea mormintelor implică efort, risc și disconfort, ceea ce face neașteptată lăsarea unor obiecte valoroase în urmă. Dacă gestul era transgresiv, de ce nu se lua tot ce putea fi folosit, dăruit sau schimbat? Astfel redeschiderea ar putea reflecta un gest de răzbunare simbolică, nu pentru câștig material, ci pentru a priva morții (și implicit pe urmașii lor) de prestigiu, prin scoaterea deliberată a unor bunuri funerare cu valoare materială sau de rudenie¹⁴.

În situl de la Borș V, toate mormintele investigate prezintă urme de intervenții post-mortem, care au afectat conservarea scheletelor într-o proporție variabilă, între 10% și 100%. Din perspectiva stării de conservare, a poziției oaselor și a caracteristicilor gropilor de intervenție, pot fi identificate următoarele tipuri de situații:

- a. Morminte aproape intacte (Cx 236, 241). Lipsesc doar câteva coaste sau falangele picioarelor și a mâinilor (cel mai probabil ca urmare a unor intervenții post-mortem minimale sau, mai degrabă, a acțiunii rozătoarelor); complexe au inventar funerar bogat.
- b. Morminte deranjate în jumătatea superioară (bazin-torace-cap), dar cu membrele inferioare, mai mult sau mai puțin *in situ* (Cx 150, 231, 239, 289, 307, 309, 347, 537, 541 și 353); complexe au inventar funerar.
- c. Morminte complet răvășite, cu oase amestecate și păstrate în mici proporții (10-40%). Oasele au fost distruse în timpul procesului de redeschidere a mormintelor (Cx 138, 232, 237, 238, 279, 280, 536, 305); complexe au inventar funerar.
- d. Morminte cu un singur fragment osteologic păstrat și fără inventar (Cx 325, 535, 290).
- e. Mormânt fără schelet, dar cu inventar (Cx 240).
- f. Morminte complet goale, fără niciun fragment osteologic și fără inventar (Cx 278, 287, 323, 345, 346, 538, 539).
- g. Mormântul din așezare (Cx 530) este intact, nu prezintă urme de intervenții post-mortem.

Starea de conservare a mormintelor, coroborată cu urmele intervențiilor post-mortem, indică faptul că mormintele mai timpurii, situate în zona nordică a cimitirului și dispuse în șiruri (Fig. 2), sunt mai bine păstrate și mai puțin afectate de redeschideri. În contrast, cele mai târzii, amplasate în partea sudică și organizate în semicerc, au suferit intervenții mult mai agresive, multe dintre ele fiind complet golite.

Un studiu recent privind deranjarea mormintelor sarmatice din Banatul istoric a arătat că doar 15% dintre mormintele analizate conțineau schelete complet conservate¹⁵, restul

¹³ Pe de altă parte, Istvánovits/Kulcsár 2013 propun o cronologie mai timpurie, argumentând că multe dintre morminte au fost jefuite chiar la scurt timp după înhumare, în primele secole p. Chr.

¹⁴ Klevnäs 2020, 21.

¹⁵ Spre deosebire de mormintele redeschise, în cele intacte nu s-au observat urme de degradare cauzate de intemperii, ceea ce confirmă că oasele nu au fost expuse mediului exterior în urma unei intervenții post-mortem (Pavlović et al. 2022, 5).

prezentând o conservare parțială, iar 7% fiind complet lipsite de resturi osteologice¹⁶. Similar sitului V Borș, diverse forme de deranjare post-mortem au fost documentate atât în Banatul românesc, cât și în cel sârbesc. Din cele 126 de morminte analizate, 98 prezentau urme de perturbare. În 59% dintre acestea, oasele erau complet amestecate, reprezentând cel mai frecvent tip de intervenție. În alte 39% de cazuri, deranjarea afecta doar partea superioară a corpului. Nu au fost identificate morminte în care perturbarea să se fi limitat exclusiv la partea inferioară¹⁷.

Morminte în care au fost descoperite doar câteva oase izolate (femur, tibie) sau un singur os au fost identificate la Vojlovica (M 3, 49), Vârșeț (M 5), Nădlac 3M (M 341, 367, 381) etc. În unele cazuri, fragmente osoase din partea superioară a corpului au fost găsite în straturile de sus ale mormintelor, sugerând că, în timpul redeschiderii, părți ale scheletelor au fost îndepărtate și abandonate la suprafață¹⁸. Un alt scenariu posibil pentru mormintele complet deranjate este cel în care jefuitorii nu cunoșteau exact locul depozitării inventarului funerar, săpând haotic întreaga groapă și formând nișe sau gropi secundare¹⁹.

În cimitirele sarmatice din Banat, cel mai frecvent tip de profanare constă în perturbarea părții superioare a corpului, sugerând o căutare intenționată a obiectelor valoroase din zona capului și a toracelui. Acest tipar indică faptul că jefuitorii aveau cunoștințe despre orientarea defunctului și despre ritualurile funerare realizate²⁰. Un exemplu relevant este mormântul Cx 341 de la Nădlac 3M Nord, unde structura funerară din lemn a fost distrusă selectiv, doar în zona corespunzătoare jumătății superioare a corpului, în timp ce partea inferioară a rămas neatinsă. Această intervenție direcționată indică o acțiune intenționată, probabil realizată cu un instrument de tip cârlig, folosit pentru a deschide capacul sicriului și a accesa obiectele de valoare plasate în zona capului și a trunchiului²¹.

Mormintele complet goale – fără schelet sau inventar funerar – pot indica fie o deschidere timpurie, imediat după înmormântare, când corpul încă nedescompus a fost extras²², fie un jaf ulterior, de mare intensitate, care a dus la îndepărtarea completă a conținutului²³. Prezența unor schelete în poziții neobișnuite (șezând) susține ipoteza unei tentative eșuate de extragere a trupului. În alte cazuri, puținele fragmente osoase sugerează intervenții asupra unor morminte deja scheletizate. Prin urmare, mormintele complet golite și cele profund deranjate pot reflecta același tip de acțiune intensă sau repetată – deschideri multiple, cu obiective variabile²⁴.

Redeschiderea mormintelor din Banat a dus la expunerea oaselor la factori atmosferici, accelerând procesele de degradare. Modificările tafonomice observate – precum crăpături longitudinale, exfolierea cortexului și erodarea suprafețelor osoase – indică o expunere prelungită

¹⁶ Analizele privind perturbarea mormintelor din regiunea Banat nu au evidențiat diferențe semnificative între situri sau la nivel regional. Redeschiderea mormintelor a generat trei tipare principale: cel mai frecvent este cel al scheletelor complet deranjate, urmat de cazurile în care doar partea superioară a corpului a fost afectată; mormintele complet golite sunt rare (Pavlović et al. 2022, 5, 8).

¹⁷ Dislocarea membrelor inferioare apare doar în cazurile de profanare completă, sugerând fie un jaf intens și deliberat, metodic, completat de cunoașterea exactă a poziției corpului în mormânt (dar început de jos în sus), fie o deschidere inițială accidentală în zona inferioară, urmată de extinderea gropii după identificarea orientării scheletului (Pavlović et al. 2022, 5, 11).

¹⁸ Grumeza/Ursuțiu, 2016, 284-285; Pavlović et al. 2022, 8.

¹⁹ Mormântul 23 de la Giarmata (jud. Timiș) reprezintă un exemplu clar al unei astfel de intervenții (Grumeza 2014, 195).

²⁰ Pavlović et al. 2022, 10.

²¹ Grumeza/Ursuțiu, 2016, 284, Fig. 1.

²² Aspöck 2011, 303.

²³ Skóra 2017.

²⁴ Pavlović et al. 2022, 11.

la condiții meteo severe, în special cicluri îngheț-dezgheț. Aceste procese au contribuit semnificativ la deteriorarea materialului osteologic și la scăderea gradului de conservare a scheletelor. De asemenea, în unele cazuri, oasele prezintă colorare cuprică, chiar dacă obiectele metalice nu mai erau prezente în morminte. Această patină specifică apare doar în urma unui contact îndelungat cu obiecte de cupru sau bronz, ceea ce indică faptul că scheletul era deja complet scheletizat în momentul redeschiderii mormântului²⁵.

Este bine documentat faptul că mormintele sarmatice conțineau frecvent obiecte valoroase, inclusiv din aur²⁶, ceea ce explică de ce au fost vizate constant de jafuri. Astfel, în mormintele redeschise, inventarul rămas este în general modest – ceramică, mărgel, obiecte din fier, bronz sau sticlă –, în timp ce aurul, argintul și pietrele prețioase lipsesc aproape complet. Unele obiecte, totuși, au fost lăsate în urmă. Acest lucru poate fi explicat prin mai mulți factori: lipsa timpului, întreruperea acțiunii, echipamentul inadecvat sau dificultatea de a accesa anumite zone ale mormântului. În special vasele ceramice și mărgelile – aflate adesea în zone periferice (picioare) – sunt frecvent găsite intacte²⁷.

Analiza limitată a datelor antropologice disponibile nu indică diferențe de gen în cazul mormintelor redeschise, iar mormintele copiilor nu par să fi fost ocolite. Acestea nu erau grupate separat în necropole, ceea ce făcea imposibilă o selecție clară a țăintelor pe criterii de vârstă sau sex. Această lipsă de selecție indică faptul că intervențiile erau sistematice și extinse, probabil motivate mai degrabă de potențialul inventarului funerar decât de identitatea decedatului²⁸.

Studiul recent privind deranjarea mormintelor sarmatice din Banatul istoric a concluzionat că jafurile atribuite hunilor sau avarilor sunt plauzibile doar în cazul unor cimitire mai târzii (precum Melenci-Kentra, Arad-Barieră, Vojlovica, Timișoara-Pădurea Verde, Orlovat, Vrșac etc.), când multe dintre morminte erau probabil încă vizibile în peisaj. Un alt indiciu îl reprezintă folosirea aceluiași spațiu funerar de către comunități sarmatice și avar, cum este cazul cimitirului Nădlac 3M Nord²⁹. Prezența unor obiecte arhaice (monede, mărgel, săgeți, pandantive) în morminte avar din România și Ungaria³⁰ sugerează că acestea ar putea proveni din morminte sarmatice redeschise, ceea ce oferă indicii directe despre implicarea avarilor în astfel de practici. În schimb, mormintele sarmatice timpurii (de exemplu Nădlac 1M sau Hunedoara Timișana) par să fi fost redeschise de comunități contemporane sau apropiate. Redeschiderea acestora – dificil de realizat fără a fi observată – pare să fi fost tolerată sau chiar acceptată de comunitate. Această ipoteză este susținută de frecvența mare a mormintelor redeschise, de lipsa umplerii după intervenție și de degradarea osoasă cauzată de expunerea îndelungată la aer³¹.

Date bioantropologice

Materialul osteologic analizat provine de la 21 de indivizi adulți și șapte non-adulți. Mormântul atipic aparține unui copil cu o vârstă estimată la aproximativ 11–11,5 ani. Pe dinți au fost identificate urme de hipoplazie liniară de smalț (*Linear Enamel Hypoplasia* – LEH). Acest indicator este considerat nespecific pentru stresul dentar și este asociat cu înțărarea sau cu stresul post-înțărare, boli infecțioase, afecțiuni metabolice, deficiențe nutriționale și cu numeroși alți factori³². De

²⁵ Pavlović et al. 2022, 12.

²⁶ Istvánovits/Kulcsár 2013.

²⁷ Pavlović et al. 2022, 12.

²⁸ Pavlović et al. 2022, 12.

²⁹ Grumeza/Ursuțiu, 2016; Pavlović et al. 2022, 13.

³⁰ Rustoiu 2015.

³¹ Pavlović et al. 2022, 13.

³² Chiappa/Schrader 2025.

asemenea, s-a constatat prezența extensivă a calculului dentar. Pe fragmentele scheletice păstrate nu au fost observate urme de *cribra orbitalia* sau hiperostoza porotică. De asemenea, scheletul din Cx 530 avea și un posibil caz de scorbut (deficiență de vitamina C). S-a remarcat, totodată, o ușoară reacție periostală vindecată, semn al unei infecții sistemice nespecifice. Pe câteva coaste s-au observat depuneri osoase noi, interpretate ca posibile semne de infecție respiratorie, însă fără urme de sinuzită. Nu au fost documentate urme de traumatisme pe acest schelet de copil.

De asemenea, cu alt prilej a fost analizat și scheletul din mormântul Cx 237³³. Acesta se prezintă într-o stare de conservare foarte precară, fiind recuperate mai puțin de 30% din elementele osoase. Sexul a putut fi estimat doar pe baza unor trăsături morfologice craniene, indicând cel mai probabil o persoană de sex feminin. Vârsta la deces a fost estimată la aproximativ 20–22 de ani, pe baza uzurii dentare reduse și a erupției complete a molarilor de minte. Elementele postcraniene sunt reprezentate doar prin câteva fragmente, iar gradul ridicat de exfoliere nu permite calcularea staturii sau analiza traumelor și a patologiilor. Dinții păstrați prezintă depuneri de tartru, însă nu există urme vizibile de carii, abcese sau alte leziuni dentare. Un aspect relevant îl constituie posibila sinuzită cronică identificată la nivelul sinusului maxilar stâng, unde sunt vizibile depuneri de os nou. Această condiție patologică, frecvent întâlnită în comunitățile premoderne, poate fi asociată cu factori de mediu (fum, praf, poluanți), dar și cu condiții locale sau sistemice³⁴.

Inventarul funerar

Treisprezece morminte din necropolă sunt complet lipsite de inventar funerar (Cx 278, 287, 290, 309, 323, 325, 345, 346, 535, 537, 538, 539, 541). În celelalte cazuri, cantitatea și calitatea obiectelor variază în funcție de gradul de intervenție post-mortem. Doar câteva complexe au un inventar funerar mai bogat, care își găsește analogiile în lumea funerară a Câmpiei Panonice. Inventarul include obiecte de vestimentație și podoabe (cercei, brățări, fibule, piese de centură, mărgel), obiecte de toaletă (o oglindă), piese de armament și harnașament, cuțite, fusaiole și vase ceramice (Tab. 1). În continuare vom analiza succint câteva complexe funerare, care au oferit un inventar mai bogat și care ne poate ajuta să datăm și să înțelegem mai bine comunitatea de la Borș V.

Mormântul 237 aparține unei femei tinere, ale cărei resturi s-au păstrat fragmentar și fără conexiune anatomică (Fig. 3/1). Inventarul funerar, concentrat în jumătatea sudică a gropii, include: o cataramă din bronz cu decor în registre, o limbă de curea ornamentată similar, o fibulă din bronz cu picior întors pe dedesubt și coardă exterioară, două brățări, două mărgel din sticlă (Fig. 3/2-7). Atât catarama, cât și limba prezentau urme de textile³⁵. Țesătura identificată pe catarama din mormântul 237 este de tip „panama compusă”/„două pe două fire”, în care firele de urzeală și de tramă se intersectează în mod regulat, formând un model de grilă pătrată. Firele prezintă treceri duble (sau multiple) în ambele direcții, caracteristice unui țesut dens și rezistent³⁶. În acest caz, este vorba despre o țesătură vegetală, probabil din bumbac, cu structură clară de grilaj pătrat (Fig. 4). Aceste piese de centură sunt unice în România, fără analogii în lumea sarmatică locală³⁷.

³³ Grumeza et al. 2024, 214-216.

³⁴ Grumeza et al. 2024, 214-216.

³⁵ Grumeza et al. 2024, 213-214, Fig. 3-8.

³⁶ Komlósi 2021, 58: „Legegyszerűbb a vászonkötés [1. tábla 2], 16 melynek alapvető formája már 2-2 szállal kialakítható, ahol egy vetülék keresztez egy láncfonalat, a kötéspontok négyzetrácsmintában helyezkednek el. Ez az egyszerű minta megváltoztatható, ha az egyik vagy mindkét irányban duplán (vagy többszörösen) vezetjük a fonalat, ezek a panamakötések [1. tábla 3]”.

³⁷ Cea mai apropiată paralelă pentru cataramă provine dintr-un mormânt inedit de la Aradac-Leje/Ungaria, iar limba de curea are analogii la Novi Kneževac/Serbia și Zagyvarékas/Ungaria (Grumeza et al. 2024, 221 cu bibliografie suplimentară).

Mormântul poate fi datat în prima jumătate sau, cel mai probabil, la mijlocul secolului al III-lea p. Chr., pe baza obiectelor de centură, caracteristice mobilierului funerar sarmatic din perioada mijlocie și târzie din spațiul nord-pontic, precum și a fibulei cu picior întors pe dedesubt³⁸. Aceasta din urmă este comparabilă cu varianta „pontică”/„sud-rusă”, dar prezintă trăsături morfologice mai apropiate de forma clasică Almgren 158. Astfel de fibule sunt frecvent întâlnite în mediul „barbar” și se încadrează cronologic după războaiele marcomanice, între anii 180–310 p. Chr., corespunzând fazelor C1a–C2 din cronologia central-europeană³⁹.

Fig. 3. Mormântul Cx 237: 1. Plan mormânt, 2. Cataramă, 3. Limbă de curea, 4. Fibulă, 5-6. Brățări, 7. Mărgele; 2b-d, 3b-c. Fără scară (Grumeza et al. 2024, Fig. 3-4, 6-7; desene Ș. Lipot).

³⁸ Grumeza et al. 2024, 225.

³⁹ Bârcă 2014b, 22.

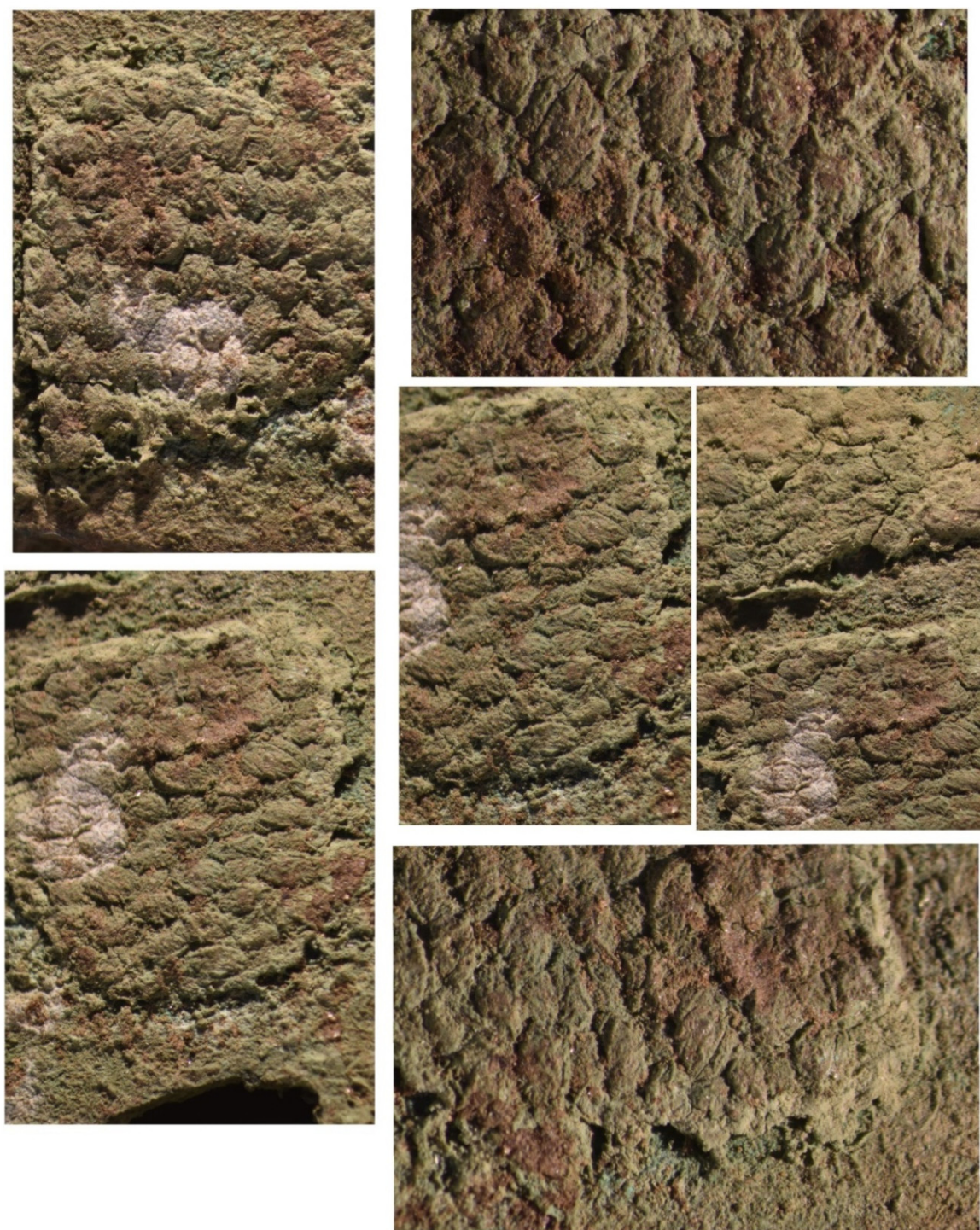

Fig. 4. Mormântul Cx 237. Detalii cu fragmentele textile de pe cataramă (fotografii E. Posmoșanu; Grumeza et al. 2024, Fig. 8).

Un alt complex arheologic relevant atât din punct de vedere al posibilităților de datare, cât și al stării excepționale de conservare a scheletului (aproape complet), este mormântul Cx 236. Acesta aparținea unei tinere femei (de 18-19 ani) și avea ca inventar: o oglindă realizată din aliaj metalic, doi cercei, două fibule cu picior întors pe dedesubt, un lanț cu pandantiv – toate din argint –, o mărgică globulară din plumb, un vas ceramic și 55 de mărgele din carneol (Fig. 5-6). Oglinda (9,6 x 9,7 cm) era de formă circulară, fiind depusă în stânga craniului.

În Câmpia Panonică, oglinzile cu disc reprezintă unul dintre cele mai frecvente tipuri de obiecte funerare sarmatice, fiind descoperite în număr mare și, adesea, în stare completă, pe întreaga durată a locuirii sarmaților în regiune⁴⁰. Oglinzi simple, circulare, lustruite și nedecorate, precum cea din mormântul Cx 236, sunt frecvent întâlnite în mormintele feminine sarmatice din Câmpia Panonică, din perioada timpurie până în cea târzie. Acestea erau depuse în diverse zone ale corpului – în spatele gâtului, lângă craniu, la mâna dreaptă sau la picioare (uneori într-o casetă)⁴¹. Un exemplu analog provine din mormântul 1 de la Arad-B06, unde oglinda era confecționată dintr-un aliaj metalic cu un conținut ridicat de staniu, alături de plumb, cupru și fier în proporții mai mici⁴². Necropola de la Arad se datează între sfârșitul secolului II și mijlocul secolului al III-lea⁴³.

Necropola de la Hunedoara Timișană, datată similar, oferă o analogie relevantă pentru pandantivul lanceolat prins de lanț din mormântul Cx 236 (Fig. 5/8). În mormântul M17 de la Hunedoara Timișană, pandantivele sunt confecționate dintr-o singură piesă de argint, prevăzute cu inel de prindere și au fost descoperite la nivelul gâtului, ca parte a unui colier cu mărgele⁴⁴. În cazul mormântului Cx 236 din situl V Borș, pandantivul a fost găsit în zona toracelui.

Din inventarul mormântului Cx 236 fac parte și două fibule din argint: una fragmentară, din care lipsește acul (Fig. 5/5), iar cealaltă păstrată integral, dar cu acul deformat (Fig. 5/6). Deși aparțin unor variante constructive diferite, acestea pot fi încadrate în tipul fibulelor arbaletă și cu picior întors pe dedesubt, de formă „barbarizată”. Astfel de piese au cunoscut o circulație foarte largă și o apreciere deosebită în mediile sarmatice și germanice, devenind frecvente începând cu sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. și mai ales pe parcursul secolului următor⁴⁵.

⁴⁰ Istvánovits/Kulcsár 1993.

⁴¹ Grumeza 2014, 107.

⁴² Bărcă 2014a, 133.

⁴³ Bărcă 2014a, 145.

⁴⁴ Bărcă 2014a, 104, Pl. 42/2-4, 78/5-7; Fig. 22/7-9.

⁴⁵ Bărcă 2014b.

Fig. 5. Mormântul Cx 236: 1a. Plan mormânt, 1b-d. Fotografii, 2-3. Cercei, 5-6. Fibule, 7. Mărgică, 8. Lanț, 12. Fragment ceramic (desene Ș. Lipot).

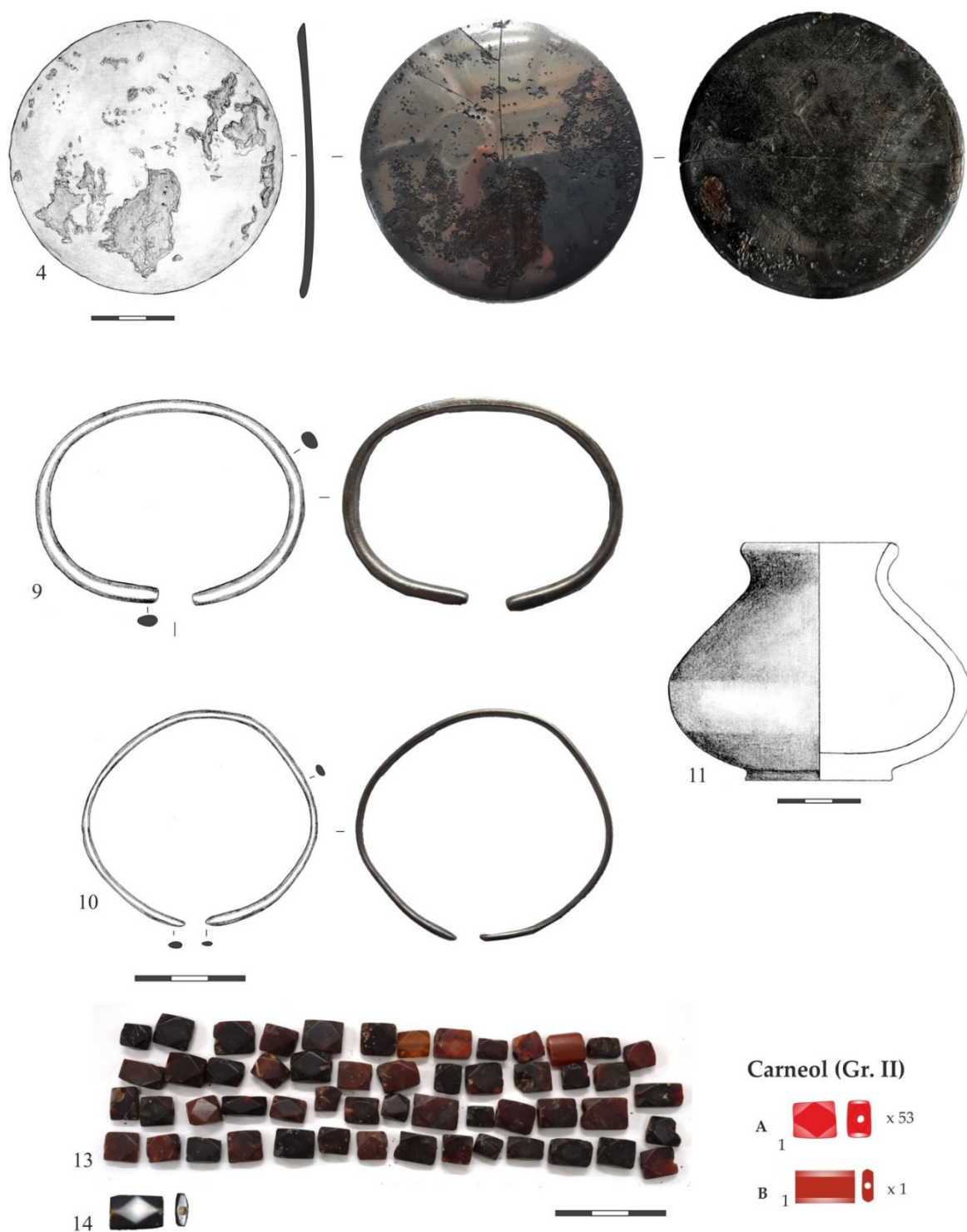

Fig. 6. Mormântul Cx 236: 4. Oglindă, 9-10. Brățări, 11. Vas ceramic, 13. Mărgel (desene Ș. Lipot).

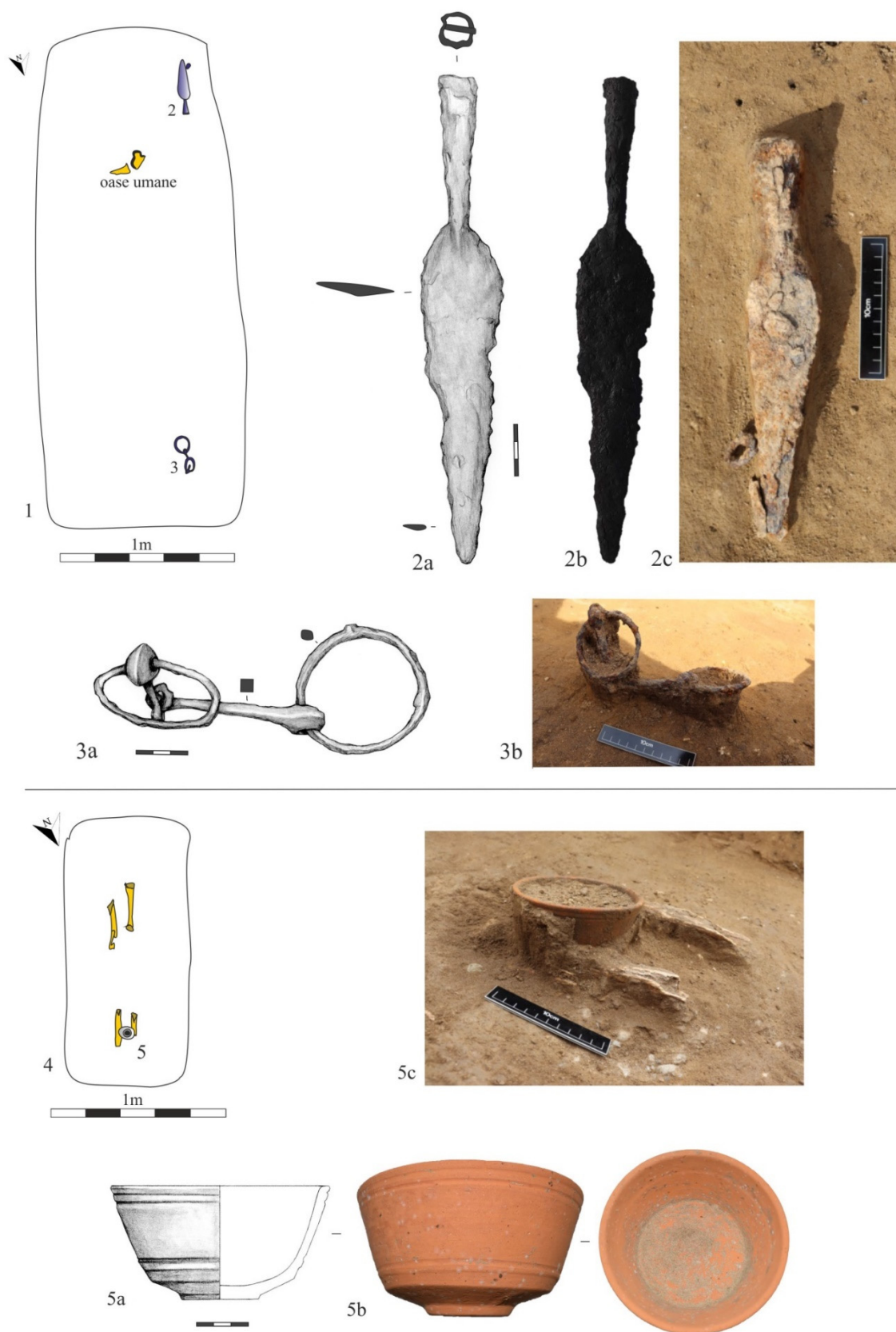

Fig. 7. Mormântul Cx 305: 1. Plan mormânt, 2. Vârf lance, 3. Zăbală; Mormântul Cx 289: 4. Plan mormânt, 5. Vas ceramic (desene Ș. Lipot).

Mormântul Cx 289 are un singur obiect de inventar funerar și s-au păstrat doar oasele lungi ale trupului (Fig. 7/4). Vasul (Fig. 7/5) se încadrează în același grup cu ceramica pictată de tip II.1 din situl de la Üllő 5-9 (*Type II.1: cups with conical bodies*), recent sistematizată tipologic de T. Szerbeny⁴⁶, însă pare să reprezinte o variantă ușor diferită, care nu a fost identificată anterior. Se pot recunoaște anumite trăsături specifice tipologiei publicate — de exemplu, canelurile duble sub margine (caracteristice tipului II.1b3 sau adânciturile accentuate de pe pântece întâlnite la tipurile II.1a1 și II.1a2)⁴⁷. În același timp, vasul amintește de unele forme inedite, decorate cu o nervură pronunțată aplicată pe treimea inferioară a corpului, cunoscute atât de la Ecser, cât și din zona sudică a Câmpiei Panonice⁴⁸.

În concluzie, ne aflăm în fața unei sub-variante noi, dar care aparține în mod clar grupului ceramic Szerbeny II.1. În imaginea de la Fig. 7/5b se pot observa incluziuni de dimensiuni mari, caracteristice acestui tip de pastă, dar și faptul că vasul a fost inițial pictat (pigment uzat, eventual netezit). Având în vedere toate aceste observații, castronul poate fi datat în epoca sarmatică târzie — cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al III-lea – secolul IV p. Chr. și poate fi interpretat ca o imitație sarmatică, „barbarizată”, a formei Dragendorff 33 din repertoriul de *terra sigillata*.

Un alt complex arheologic deosebit este mormântul Cx 305. Deși conținea foarte puține fragmente osoase, inventarul funerar include un vârf de lance și o zăbală din fier, ecvestră (Fig. 7/1-3). Mormântul a fost intens jefuit, iar dimensiunile mari ale gropii (1,2 × 2,9 m) sugerează posibilitatea ca alături de defunct să fi fost depus un cal sau părți din acesta.

În comparație cu mediul sarmatic de la est de Carpați sau cu cel Przeworsk, pe teritoriul Banatului și al Crișanei armele apar rar atestate. Vârfuri de lănci au fost găsite la Banatsko Arandelovo-Podlukány dúlő, M 2, Crvena Crkva-Zoltán-téglavető, M 1, Kiszombor-B, M 72, Timișoara-Pădurea Verde, Újszentiván-Iván téglagyár, M 3, Vrșac-Dvorište Eparhie Banata, M 12, Vrșac-Ulica Strein, M 1, Ulma-Téglagyár, Vrșac-Veliki Rit, Vizejdia, tumulii 1-2⁴⁹. Mormintele se datează preponderent în perioada sarmatică târzie (a doua jumătate a secolului III-secolul IV p. Chr.).

Mai recent, vârfuri de lance au fost descoperite în necropola de la Timișoara-Hladik, în mormintele M 27, M 31, M 40, M 101 și M 112. În două cazuri (M 31 și M 40), lancea era asociată cu o spadă în același mormânt. În M 40 au fost identificate două vârfuri de lance, dintre care unul păstrat fragmentar, iar în mormintele M 40 și M 101 s-au găsit și cuțite⁵⁰. Vârfurile de lance din cele cinci morminte se încadrează tipologic în categoria armelor cunoscute din mediul sarmatic al Câmpiei Pannonice⁵¹. Necropola de la Timișoara-Hladik este datată în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al II-lea și ultimele decenii ale secolului al III-lea p. Chr., însă cronologia acesteia ar putea fi extinsă până la începutul secolului al IV-lea⁵². De asemenea, din tumulii de la Vizejdia, datați între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr., provin piese de harnașament, ceea ce sugerează practici funerare similare în cadrul comunităților din regiune⁵³.

Celelalte complexe funerare ale sitului V Borș sunt caracterizate printr-un inventar funerar foarte sărac (Fig. 8–10), constând, de regulă, într-un singur vas ceramic, depus exclusiv în zona

⁴⁶ Szerbeny 2024, 274-275.

⁴⁷ Szerbeny 2024, Figs. 1.4-6, 2.1-3.

⁴⁸ Informații T. Szerbeny și A. Vaday.

⁴⁹ Grumeza 2014, 114-115.

⁵⁰ Bărcă/Florescu 2023, 236, Pl. XVII.1-2.

⁵¹ Bărcă/Florescu 2023, 236, cu bibliografie.

⁵² Bărcă/Florescu 2023, 237.

⁵³ Grumeza 2014, 123.

picioarelor, și în puține obiecte din bronz sau fier (fibule, cataramă, cuțite). Starea fragmentară a pieselor, precum și absența unor artefacte pot fi atribuite intervențiilor post-mortem, precum jefuirile și deschiderile repetate ale mormintelor.

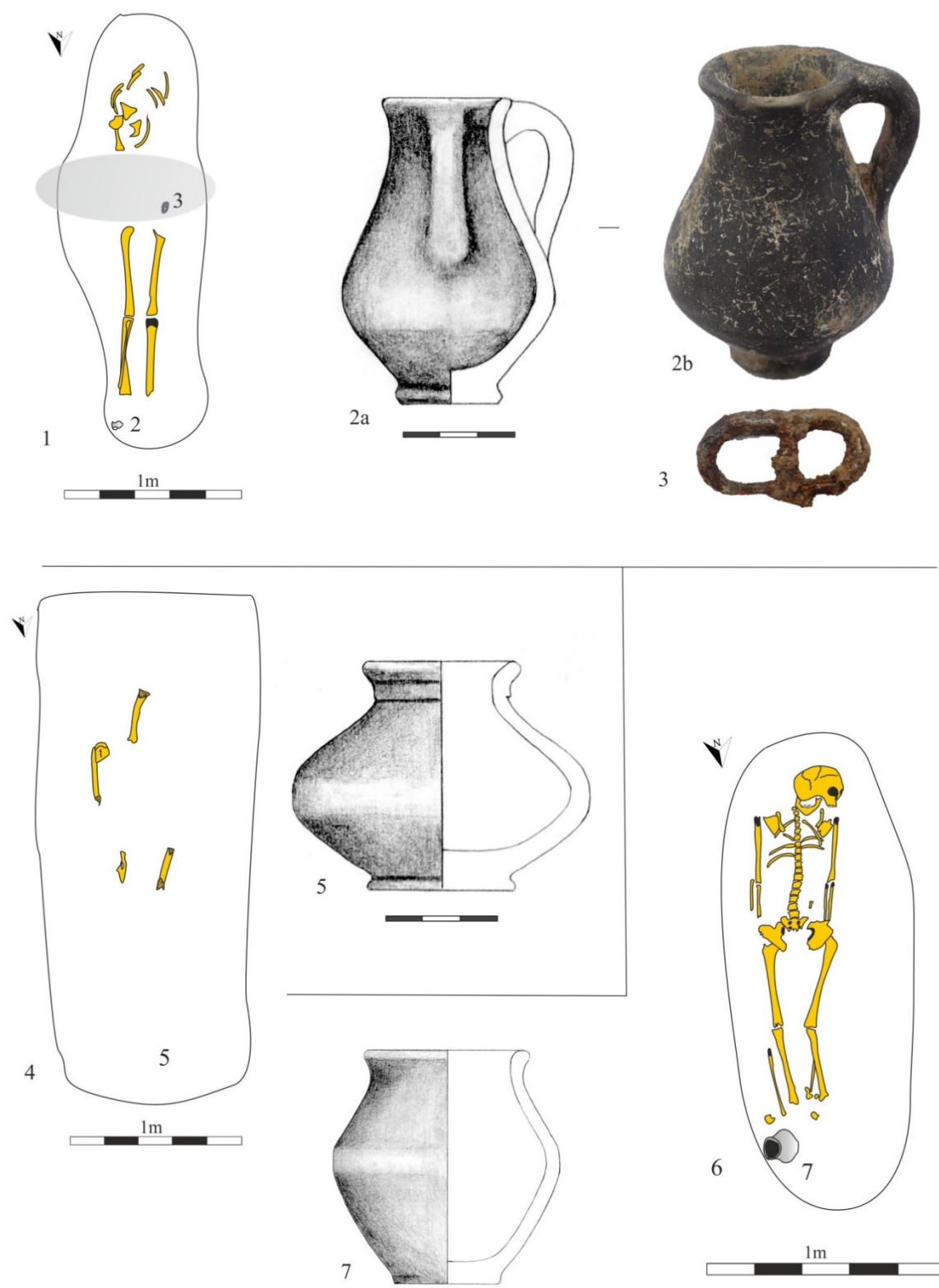

Fig. 8. Mormânt Cx 239: 1. Plan mormânt, 2. Vas ceramic, 3. Cataramă; Mormânt Cx 238: 4. Plan mormânt, 5. Vas ceramic; Mormânt Cx 241: 6. Plan mormânt, 7. Vas ceramic (desene Ș. Lipot).

Fig. 9. Mormânt Cx 232: 1. Plan mormânt, 2. Vas ceramic, 3. Mărgică, 4. Fusaiole; Mormânt Cx 240: 5. Plan mormânt, 6. Vas ceramic, 7. Fibulă; Mormânt Cx 307: 8. Plan mormânt, 9. Vas ceramic; 10. Fibulă; Mormânt 536: 11. Plan mormânt, 12. Fibulă, 13. Cuțit, 14. Vas ceramic (desene Ș. Lipot).

Fig. 10. Mormânt Cx 138: 1. Plan mormânt și detalii, 2. Vas ceramic, 3. Fusaioală; Mormânt Cx 231: 4. Plan mormânt, 5. Cuțit, 6. Fibulă; Mormânt Cx 150: 7. Plan mormânt, 8. Cataramă.

Concluzii preliminare

Contextualizarea regională a necropolei se înscrie în peisajul funerar complex al zonei Banat-Crișana, unde, în ultimele decenii, au fost identificate tot mai multe necropole atribuite sarmaților. Ansamblul descoperirilor – atât artefactele, cât și practicile funerare – permite datarea necropolei în două faze: prima, cuprinsă între sfârșitul secolului al II-lea și mijlocul secolului al III-lea p. Chr.,

iar a doua, corespunzătoare perioadei sarmatice târzii, mai precis celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea și secolului al IV-lea p. Chr. Această diferențiere cronologică se reflectă în organizarea spațială a cimitirului și în gradul de conservare al mormintelor, complexe mai timpurii fiind mai puțin afectate de deschiderea post-mortem. Dacă în literatura de specialitate din România este utilizat aproape exclusiv termenul de „mormânt jefuit”, în cercetările occidentale se preferă o formulare mai neutră – *reopened grave* – care desemnează redeschiderea mormântului fără a presupune din start intenția de jaf. Actul redeschiderii implica un efort considerabil, asumarea unui risc și un evident disconfort, aspecte care fac dificil de explicat de ce unele obiecte erau totuși lăsate în urmă. În acest context, fenomenul poate fi interpretat nu doar ca o acțiune cu finalitate materială, ci și ca un gest cu semnificație simbolică sau chiar ostilă: prin înlăturarea deliberată a unor bunuri funerare cu valoare materială ori de rudenie, defunctul și, implicit, descendenții acestuia erau privați de prestigiu și statut. Totuși, se ridică o întrebare esențială: dacă gestul avea o conotație punitivă, de ce erau afectați aproape toți membrii comunității?

Un alt aspect rar discutat în arheologia românească privește posibilitatea existenței unor ritualuri post-mortem în mediul sarmatic. Putem vorbi despre practici comemorative, despre reveniri periodice la morminte și chiar despre redeschiderea acestora în scopuri rituale? Este cert că în lumea sarmatică ritualurile funerare erau de durată și presupuneau săparea mormântului, amenajarea incintelor circulare, ridicarea tumulilor, desfășurarea banchetelor funerare etc. Prin urmare, nu poate fi exclusă ipoteza prelungirii acestor practici și după momentul înhumării, prin reveniri sau intervenții succesive asupra complexelor funerare. Astfel, fie că avem de-a face cu jafuri, ritualuri comemorative sau acte de pedepsire post-mortem, aceste situații atrag atenția asupra importanței unei cercetări atente a contextelor funerare. Observarea stratigrafiei, a gropilor de intervenție și a succesiunii fazelor de utilizare este esențială pentru a putea înțelege complexitatea și diversitatea acestui fenomen.

Bibliografie:

Aspöck 2011	E. Aspöck, Past ‘disturbances’ of graves as a source: Taphonomy and interpretation of reopened Early Medieval inhumation graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). <i>Oxford Journal of Archaeology</i> , 30(3), 2011, 299–324.
Bârcă 2014a	V. Bârcă, Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mures River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad, Cluj-Napoca 2014.
Bârcă 2014b	V. Bârcă, Returned foot exterior chord brooches made of a single metal piece (Type Almgren 158) recently discovered in the Western Plain of Romania. Notes on origin and chronology. <i>Journal of Ancient History and Archaeology</i> 1/2, 2014, 21–39.
Bârcă/Florescu 2023	V. Bârcă, C. Florescu, Necropola sarmatică de la Timișoara – Hladik 1 (jud. Timiș). Observații preliminare, in: D. Aparaschivei et al. (eds.), <i>Varia Archaeologica</i> (III). Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc, Cluj-Napoca 2023, 223–266.
Chiappa/Schrader 2025	O. Chiappa/S. A. Schrader, The Effects of Urban Living on Child, Infant, and Maternal Health: A Comparative Study of Linear Enamel Hypoplasia Between Two Dutch Postmedieval Populations. <i>International Journal of Osteoarchaeology</i> 35/2, e3393 (https://doi.org/10.1002/oa.3393).
Grumeza 2014	L. Grumeza, Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st - Early 5th Centuries AD), Cluj-Napoca, 2014.

- Grumeza et al. 2013 L. Grumeza, A. Ursuțiu, G. Copos, Arad 'Barieră'. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică / Arad 'Barieră'. Rescue Excavation in a Sarmatian Period Site, Cluj-Napoca 2013.
- Grumeza et al. 2024 L. Grumeza/A. Ursuțiu/C. I. Tica/Șt. Lipot, Analiza și restaurarea unor piese de centură sarmatice descoperite recent în situl V Borș (județul Bihor). *Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare*, 6/2024, 207-226.
- Grumeza/Ursuțiu 2016 L. Grumeza/A. Ursuțiu, The Sarmatian Cemetery from Nădlac 3M North, în V. Bărcă (ed.), *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2016, 283–232
- Istvánovits 1999 E. Istvánovits, Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, XLI, 1999, 173–254.
- Istvánovits/Kulcsár 1993 E. Istvánovits, V. Kulcsár, Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében, in: *HOMÉ* 30–31/2, 1993, 9–58.
- Istvánovits/Kulcsár 2013 E. Istvánovits/V. Kulcsár, The „upper class” of Sarmatian society in the Carpathian Basin, în M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (eds.), *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2* (Weinstadt 2013) 195–209.
- Klevnäs 2020 A. Klevnäs, 'Robbed in Antiquity': Grave opening in seventh-century east Kent – stimulated by cross-Channel influences, *Archaeologia Cantiana* 141, 2020, 1-24.
- Komlósi 2021 J. Komlósi, Textilmaradványok Magyarország területén a római korban, *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* V, 2021, 55-87.
- Kőhegyi 1994 M. Kőhegyi, Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. In G. Lőrinczy (ed.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter, Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer* (Szeged 1994), 277- 283.
- Kulcsár 1998 V. Kulcsár, A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai, *Aszód*, 1998
- Pavlović et al. 2022 T. Pavlović/L. Grumeza/M. Roksandić/M. Djurić, Taking from the dead: Grave disturbance of Sarmatian cemeteries in the Banat region. *International Journal of Osteoarchaeology* 32/3, 630-644 (<https://doi.org/10.1002/oa.3091>).
- Raczky/Anders 1997 P. Raczky/A. Anders, Autópályán a múltba. Gondolatok az M3-as autópálya leletmentési eredményeit bemutató kiállítás kapcsán, *Magyar Múzeumok*, 2, 1997, 3–8.
- Rustoiu 2015 A. Rustoiu, Magic and memory prehistoric and Roman “antiquities” in Avar Period graves from the Carpathian Basin. *Transylvanian Review* XXIV/2, 2015, 247–263.
- Skóra 2017 Skóra, K. (2017). Opening of graves in the cemetery of the Wielbark culture in Kowalewko. A preliminary analysis. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 30, 2017, 193–210 (<https://doi.org/10.23858/FAH30.2017.016>).
- Szerbeny 2024 T. Szerbeny, Imitations of Roman Vessels in the Barbaricum: A Case Study on Red Painted Sarmatian Pottery, în: L. Grumeza et al. (eds), *The Sarmatians and the Others : Nomadic and Sedentary Cultures in Central and Eastern Europe in the First Half of the 1st Millenium AD*. Cluj-Napoca, 2024, 269-299.
- Vaday 1997 A. Vaday, Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt – Kistéri Tanya 15. Lelőhelyén. *Agria*, XXXIII, 1997, 77–107.

Anexă. Tab. 1:

Nr. mor-mânt	Cx	Orien-tare	Dimen-siuni	Stare conservare / poziție	Inventar funerar	Observații și date antropologice
1	138	NV-SE (?)	L. 2,1 m	deranjat încă din antichitate; s-au păstrat, fără conexiune anatomică, câteva bucăți din craniu, coaste, femure și oasele brațelor	fusaiolă, vas ceramic	mormântul avea sicriu
2	150	SV-NE	1,9 x 1,1 m	scheletul era depus în poziție de decubit dorsal, cu picioarele paralele; partea superioară este răvășită; s-au păstrat fragmente din craniu, din brațul drept, din coaste și vertebre; picioarele sunt <i>in situ</i>	cataramă fier	probabil adult tânăr (bărbat)
3	231	SE-NV	2,6 x 1 m	scheletul era depus în poziție de decubit dorsal, cu palmele pe bazin, piciorul drept fiind întins iar stângul adus spre dreptul; partea superioară a scheletului lipsește; s-a păstrat în poziție anatomică osul superior al brațului drept; coastele sunt împrăștiate (este deranjat în partea superioară)	catarama și un fragment de pumnal	probabil adult tânăr (bărbat)
4	232	S-N (?)	1,3 x 0,84 m	a fost complet răvășit; s-au păstrat doar câteva fragmente osteologice umane	vas ceramic, o fusaiolă și o mărgică din os	probabil adult tânăr (bărbat)
5	236	S-N	2,7 x 1 m	scheletul era depus în poziție de decubit dorsal, cu bărbia răsucită spre umărul stâng, cu mâinile întinse pe lângă corp; nu este deranjat	oglină, o fibulă de br. și una de ag., două inele (pe umeri), o brățară de br. la mână dreaptă și una de ag. la mână stângă, mărgicele pandantiv, un vas ceramic	tânără femeie (18–19 ani)
6	237	? groapa: N-S/S-N	2,2 x 1,6 m	a fost deranjat încă din antichitate; oasele nu sunt în poziție anatomică; s-a păstrat craniul, fragmente de coaste și oase de la mâini	două brățări de bronz, fibulă din bronz, o limbă de curea, mărgicele, o cataramă din fier	probabil adultă tânără; femeie

7	238	? groapa: N-S/S-N	2 x 1 m	a fost deranjat încă din antichitate; s-au păstrat doar patru bucăți fragmentare din oasele lungi, fragmente de pelvis și mandibulă	vas ceramic	probabil adultă tânără; femeie
8	239	S-N	2,1 x 0,7 m	a fost deranjat încă din antichitate; scheletul era depus în poziție de decubit dorsal; partea superioară a corpului lipsește; o parte din oase sunt aruncate; picioarele se află în poziție anatomică (deranjat în partea superioară)	cataramă din fier, un vas ceramic	adolescent/ă (12–15 ani)
9	240	S-N (?)	1,3 x 0,84 m	lipsește scheletul total	un vas ceramic, o fibulă de bronz	
10	241	SV-NE	2,1 x 0,7 m	defunctul era depus în poziție de decubit dorsal, cu capul întors spre stânga și cu bărbia sprijinită în umărul stâng; mâinile sunt întinse pe lângă corp, iar picioarele sunt drepte, cu genunchii depărtați; nu este deranjat	fragment de cataramă, vas ceramic	probabil adult matur (bărbat?)
11	278	? groapa: N-S/S-N	1,1 x 0,5 m	mormânt complet gol	fără inventar	
12	279	? groapa: N-S/S-N	0,8 x 0,46 m	a fost deranjat încă din antichitate; câteva fragmente de oase descoperite erau îngămădite	obiecte fragm. din bronz	probabil adult/ă tânăr/ă
13	280	? groapa SV-NE	0,5 x 1,6 m	a fost deranjat încă din antichitate; cele câteva fragmente de oase erau depuse în patru grupe	vas ceramic	copil mic (2,5–3 ani)
14	287	? groapa: NE-SV/SV-NE	2 x 0,9 x 0,4 m	mormânt complet gol	fără inventar	
15	289	SV-NE	2,1 x 0,9 x 0,44 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-au păstrat doar oasele brațelor și fragmente din femure	vas ceramic	adult/ă
16	290	?	2,3 x 0,8 x 0,6 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-a păstrat doar craniul aruncat în colțul de nord-est al mormântului	fără inventar	probabil adult/ă tânăr/ă

17	305	? groapa SV-NE	1,2 x 2,9 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-au păstrat doar doua fragmente mici de oase	zăbală fier, lance	
18	307	SV-NE	1,2 x, 2,7 x 0,6 m	a fost deranjat încă din antichitate, scheletul a fost depus în poziție de decubit dorsal; craniul este aruncat în colțul de NV; bazinul și coastele lipsesc, s-au păstrat doar membrele superioare și picioarele în poziție anatomică	fibulă, vas	probabil adultă, tânără femeie
19	309	SV-NE	1,6 x 0,6 x 0,7 m	a fost deranjat încă din antichitate; scheletul era depus în poziție de decubit dorsal; s-au păstrat doar picioarele în poziție anatomică, acestea fiind întinse pe spate cu genunchii depărtați	fără inventar	adult (probabil bărbat)
20	323	? groapa SV- NE/NE- SV	2,9 x 0,9 x 0,7 m	mormânt complet gol	fără inventar	
21	325	? groapa SV- NE/NE- SV	2,25 x 1,20 x 0,6	mormânt aproape gol; s-a păstrat un singur fragm. din craniu	fără inventar	
22	345	? groapa SV- NE/NE- SV	2,26 x 0,74 x 0,9 m	mormânt complet gol	fără inventar	
23	346	? groapa SV- NE/NE- SV	1,74 x 0,65 x 0,6 m	mormânt complet gol	fără inventar	
24	347	SV-NE	2,2 x 0,6 x 0,64 m	a fost deranjat încă din antichitate; depus în poziție de decubit dorsal; lipsesc oasele de la gât și până la bazin; craniu răvășit; în poziție anatomică se află mâna dreaptă și membrele inferioare	inel de bronz la mâna dreaptă	adolescent/ă (16–18 ani)

25	353	? groapa SV-NE	2,5 x 1,5 x 0,56 m	a fost deranjat încă din antichitate, s-au păstrat câteva oase (humerusul drept, fragmente mici de la picioare, dinți)	fusaiolă	probabil adult/ă matur/ă
26	535	? groapa N-S/S-N	2,4 x 1 x 0,5 m	a fost deranjat încă din antichitate; din schelet s-a păstrat doar un femur, care nu este în poziție anatomică	fără inventar	ring probabil adult/a
27	536	? groapa S-N	2,3 x 0,8 x 0,23 m	a fost deranjat încă din antichitate; din schelet s-au păstrat bucăți din craniu, tibiile și ulna uneia din mâini	cuțit, fibulă din fier	copil (8–8,5 ani)
28	537	? groapa N-S/ S-N	1,5 x 0,56 x 0,7 m	a fost deranjat încă din antichitate; scheletul pare să fi fost așezat pe spate; s-a păstrat doar piciorul stâng, tibia piciorului drept și antebrațul stâng, în poziție anatomică	fără inventar	adult/ă
29	538	? groapa N-S/S-N	2,9 x 0,9 x 0,08 m	mormânt complet gol	fără inventar	
30	539	? groapa N-S/S-N	1,9 x 0,8 x 0,4 m	mormânt complet gol	fără inventar	
31	541	? groapa SV-NE	0,7 x 2 x 0,4 m	din schelet s-au păstrat doar oasele femurale, aflate în poziție anatomică	fără inventar	adult/ă
32	530	N-S	Dm. 1,7 m	complex de formă circulară, în care s-a conturat un schelet uman împreună cu un picior de cal; defunctul se află așezat pe partea stângă, cu capul orientat spre nord; mâna stângă se află sub corp cu palma sub femurul stâng; picioarele sunt îndoite, cu genunchii ridicați, posibil pentru a încăpea în groapă	oase de animale și ceramică fragm.	copil (11–11,5 ani)